

Επιστροφή στην «επαρχία»: αρρενωπότητα και πολιτειότητα σε ένα τοπίο πολλαπλών εκτοπισμών

Νίκος Μανώλας¹

Περίληψη

Η εθνογραφία του βορειοελλαδικού χώρου έχει υποδείξει ήδη από τη δεκαετία του '90 την ιδιαιτερότητα της μειονοτικής συνθήκης στη συγκεκριμένη περιοχή κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα. Στο συγκεκριμένο άρθρο προσεγγίζεται εθνογραφικά η περίπτωση των Καυκάσιων προσφύγων της Ποντοκώμης Κοζάνης. Αναδεικνύεται η συνθήκη της επάλληλης προσφυγικότητας και των διώξεων που χαρακτηρίζουν τις ιστορίες τους από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα. Από τον Πόντο, την Ρωσία, την Ποντοκώμη μέχρι την εξορία και τον πρόσφατο εκτοπισμό λόγω της ΔΕΗ, η ιστορία των Καυκάσιων εκτυλίσσεται ως μια ιστορία προσφυγιάς και εκτοπισμού διαρκείας. Δίνοντας έμφαση στη διαμόρφωση ενός «επικίνδυνου» και «εκφυλισμένου» πληθυσμού στην περιοχή της Μακεδονίας κατά τον Μεσοπόλεμο ανιχνεύω τους τρόπους με τους οποίους η συγκεκριμένη νοηματοδότηση ρύθμισε τις σχέσεις των αρρενωποτήτων της περιοχής, μέχρι τον μετασχηματισμό τους στη Μεταπολίτευση. Ακολουθώντας τις ιστορίες ζωής των συνομιλητών μου παρακολουθώ την ανάδυση του πολιτισμικού και πολιτικού χώρου της «νύκτας» και της σεξουαλικής διασκέδασης ως πεδία επαναπροσδιορισμού των επαρχιακών αρρενωποτήτων και ανασυγκρότησης της πολιτειότητας.

Λέξεις-κλειδιά: αρρενωπότητα, πολιτειότητα, Ποντοκώμη, σεξουαλική διασκέδαση, Καυκάσιοι

Abstract

The ethnography of northern Greece has already indicated since the 1990s the specificity of the minority condition in this region during the last century. In this article, the case of the Caucasian refugees of Pontokomi in Kozani is approached ethnographically. It highlights the condition of repeated refugeeism and persecution that characterize their stories from the end of the 19th century until today. From Pontus, Russia, Pontokomi to exile and the recent displacement due to the PPC (Public Power Corporation), the history of the Caucasians unfolds as a continuous story of refugeeism and displacement. Focusing on forming a 'risky' and 'degenerate' population in the region of Macedonia during the interwar period, I address how this conceptualization configured the relations of masculinities in the region until their transformation during Metapolitefsi. Following the life stories of my interlocutors, I trace the emergence of night cultures and sexual entertainment as fields of redefining provincial masculinities and a parallel process of reconstructing citizenship.

Keywords: masculinity, citizenship, Pontokomi, sexual entertainment, Caucasians

¹Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Εισαγωγικές σημειώσεις από το πεδίο

Κατά τη διάρκεια της παρουσίας μου σε χωριά στην ευρύτερη περιοχή της Κοζάνης τα τελευταία τρία χρόνια, βρέθηκα να εντοπίζω ιστορίες, βιογραφικές και συνάμα τοπικές, οι οποίες παρέμενουν μέχρι και σήμερα αφανείς και υπό συνεχή εκτοπισμό. Ήδη με την πάροδο των πρώτων μηνών και των αρχικών επαφών μου με το πεδίο, συνειδητοποίησα την ύπαρξη ενός αρχείου ιστοριών, αφανών και λησμονημένων από τις κυρίαρχες ιστορικές και λαογραφικές αναπαραστάσεις της περιοχής, αλλά και από εμένα τον ίδιο, παρότι καταγόμενος από την περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο αντιλήφθηκα ότι δεν πραγματοποιώ μια ανθρωπολογία «οίκοι», όπως έμοιαζε η αρχική ιδέα της εθνογραφίας μου. Παρότι ντόπιος, βρέθηκα να μετέχω σε ένα τελείως διαφορετικό περιβάλλον οικολογιών γνώσης με τις οποίες δεν είχα έρθει ποτέ σε επαφή. Εν ολίγοις, ο τόπος μου έπαψε πλέον να είναι «μου» και συμπέρανα πως μάλλον ποτέ δεν υπήρξε τέτοιος. Η θεσιακότητα του ντόπιου πολίτη, «του κέντρου», ο οποίος βιώνει το προνόμιο της διαρκούς παρουσίας του στον συγκεκριμένο χώρο, χωρίς να έχει μετακινηθεί ή βρεθεί σε θέση εθνοτοπικής υποτέλειας, έγινε αντικείμενο αναστοχασμού, καθώς εμφανίστηκε ενώπιόν μου μια σειρά καίριων ζητημάτων, που έχρηζαν συστηματικότερης διαπραγμάτευσης και αφορούσαν τη σχέση εθνογράφου και εθνογραφούμενου. Είναι διαφορετική, ακόμη και σήμερα, η θεσιακότητα ενός ντόπιου από ενός πρόσφυγα της δεκαετίας του 1920, όπως διαφορετική είναι μια πολιτεϊότητα του κέντρου από μια της περιφέρειας. Θεωρούσα λανθασμένα, ωστόσο αυτές τις αντιστιζεις παρωχημένες και ανεπαρκείς, όταν ξεκίνησα να επισκέπτομαι το εθνογραφικό μου πεδίο και να συλλέγω τις πρώτες αφηγήσεις.

Εν ολίγοις, ως ντόπιος, ήμουν «προνομιούχος» χωρίς να το έχω -τουλάχιστον επαρκώς- αντιληφθεί. Η άγνοια δεν είναι άλλωστε και το κυρίαρχο συστατικό συγκρότησης ενός «προνομιούχου» υποκειμένου (Rich 1986, σ. 226); Ήμουν ανυποψίαστος, κάτι που το μαρτυρούσε και η πρωτόλεια στόχευση της εθνογραφίας μου, η οποία αφορούσε τις ετεροσεξουαλικές πρακτικές και τα σχετικά νοήματα γύρω από την ευρεία εμφάνιση των «μπαρ με κονσομασιόν»¹ και των «σκυλάδικων» στην περίοδο της Μεταπολίτευσης στην περιοχή της Κοζάνης. Δεν έδειχνα να ενδιαφέρομαι για το εθνοτοπικό υπόβαρο των ανθρώπων που πλαισίωσαν επαγγελματικά τις συγκεκριμένες δραστηριότητες, τις βιογραφίες τους, αλλά και τη συγκρότηση του χώρου στον οποίο εκτυλίχθηκαν τα γεγονότα.

Η έρευνα μου ξεκίνησε στην πόλη της Κοζάνης, αλλά αναζητώντας τους άνδρες που πλαισίωσαν τη σεξουαλική διασκέδαση της πόλης κατέληξα σύντομα να ταξιδεύω περισσότερο για συναντήσεις σε κοντινά χωριά και όχι στο κέντρο, όπως είχα αρχικά υπολογίσει. Οι χώροι σεξουαλικής διασκέδασης είχαν διανθίσει τη νύχτα της Κοζάνης, αλλά η ραχοκοκαλιά ήταν εμφανώς η περιφέρεια της πόλης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η βόρεια περιοχή του νομού, στην οποία βρίσκεται η Πτολεμαΐδα και πολλά προσφυγικά χωριά. Είναι χαρακτηριστικό πως οι περισσότερες από τις αφηγήσεις που έχω συλλέξει, αφορούν ακριβώς αυτή την περιοχή, η οποία πρόκειται για το τμήμα του νομού που συγκέντρωσε το μεγαλύτερο τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού.² Ένα από τα χωριά, και πιο συγκεκριμένα σε αυτό που έχει στραφεί το μεγαλύτερο μέρος της εθνογραφικής μου εμπλοκής, είναι η Ποντοκώμη, η οποία ισαπέχει περίπου 15 χιλιόμετρα από Κοζάνη και Πτολεμαΐδα. Πρόκειται για ένα αμιγώς προσφυγικό χωριό, το οποίο πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 ονομαζόταν Ερτομούς (αποδί-

¹ Για μια λεπτομερή προσέγγιση της πρακτικής της κονσομασιόν και των χώρων που επιτελείται, βλ. Αρπατζή (2009).

² Η περιοχή της Εορδαίας μετά την ανταλλαγή πληθυσμών άλλαξε άρδην. Σύμφωνα με στοιχεία της απογραφής του 1928, η Εορδαία ήταν το μοναδικό τμήμα του νομού Κοζάνης που είχε μεγαλύτερα ποσοστά προσφύγων από ότι ντόπιων. Συγκεκριμένα, σε σύνολο 36.853 κατοίκων καταγράφηκαν 23.285 πρόσφυγες και 13.568 ντόπιοι (βλ. Πελαγίδης 1994, σ. 71).

δεται ως Erdogmus ή Erdegmus) και κατοικούνταν από μουσουλμανικό πληθυσμό. Ως χωριό ανταλλάξιμων εκκενώθηκε πλήρως, ενώ πήρε τη σημερινή του ονομασία το 1927. Οι κάτοικοι που εγκαταστάθηκαν προερχόταν κατά βάση από την περιοχή του Καρς και έφτασαν στην Ελλάδα από το 1920 μέχρι το 1924 (Αθανασιάδης και Μιχαηλίδης 2009, σ. 24-25). Παράλληλα, το χωριό κατοικήθηκε από πρόσφυγες της επαρχίας Απές της Σεβάστειας, τους λεγόμενους Απεσλήδες (Καλλιανιώτης 2007, σ. 41).

Μια «μικρή Μόσχα»

Σκηνή πρώτη: επισκέπτομαι το χωριό για πρώτη φορά. Ο συνεπιβάτης μου, κάτοικος του χωριού, προθυμοποιήθηκε να με φέρει σε επαφή με μερικούς συγχωριανούς του, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν στη νύχτα της Κοζάνης από τις αρχές της Μεταπολίτευσης μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Κάποιοι ήταν επαγγελματίες της «νύχτας», δηλαδή ιδιοκτήτες, πορτιέρηδες και σερβιτόροι σε χώρους σεξουαλικής διασκέδασης, ενώ άλλοι, θαμώνες και κάποιοι από αυτούς *αγαπητικοί*³. Το αμάξι μας στρίβει σε έναν παράδρομο δεξιά στη ταμπέλα με σήμανση «Ποντοκώμη» και «Α.Η.Σ. Δ.Ε.Η.» και αισθάνομαι ότι εισέρχομαι στις κεντρικές μονάδες της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ), καθώς αντιλαμβάνομαι για πρώτη φορά το μέγεθος των καμινάδων αλλά και την εγγύτητα του χωριού με το εργοστάσιο. Στη διαδρομή συζητάμε για την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τον νέο εκτοπισμό των κατοίκων. Ήταν γνωστό για τους κατοίκους, ήδη από το 2008, πως σε λιγότερο από 100 χρόνια μετά την ανταλλαγή πληθυσμών και την εγκατάστασή τους στην Ποντοκώμη, έπρεπε κατόπιν υπουργικής απόφασης να εκκενώσουν το χωριό και να μετεγκατασταθούν σε νέο οικισμό για λόγους «δημοσίου συμφέροντος». Η ΔΕΗ ήταν το απόλυτο συλλογικό «ρομάντζο»: απαγόρευση, επιθυμία, κατάκτηση, απώλεια και μελαγχολία.

Κατά την πρώτη φάση της εγκατάστασης των προσφύγων δεν φαίνεται να υπήρχαν συγκρούσεις και διενέξεις στο εσωτερικό του χωριού. Τα χρόνια του Μεσοπολέμου χαρακτηρίστηκαν βέβαια από μια διαρκή ένταση ανάμεσα στις σχέσεις κατοίκων και τοπικών αρχών, κράτους και αστυνομίας. Οι Ποντοκομίτες ανέπτυξαν γρήγορα έντονη πολιτική δράση, συμμετείχαν ενεργά στις αγροτικές κινητοποιήσεις του Μεσοπολέμου και οργανώθηκαν στους κύκλους του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ), με συνέπεια να έρθουν αρκετές φορές αντιμέτωποι με τις κατασταλτικές πρακτικές του κράτους.

Η «αριστερή φήμη» των Ποντοκομιτών διαμορφώθηκε αργά αλλά σταθερά στο συλλογικό φαντασιακό της περιοχής, «αφού η Ποντοκώμη ήταν η “Μόσχα” του νομού», όπως σημειώνει ο λογοτέχνης Μιχάλης Παπακωνσταντίνου (όπως παραπέμπεται σε Αθανασιάδης και Μιχαηλίδης, σ. 79) στο έργο του *Η Πέτρινη Πόλη*. Η κυρίαρχη αντίληψη, η οποία εκφράζεται ακόμα και από τους Κοζανίτες κομμουνιστές, είναι πως μαζί με τους Καυκάσιους, έφτασε και ο κομμουνισμός στην πόλη και στα χωριά. Ωστόσο, η μαζική στήριξη των κατοίκων στο ΚΚΕ δεν ήταν διόλου ανεκτή για τις τοπικές αρχές, οι οποίες πλήρως εναρμονισμένες με τις γενικότερες βιοπολιτικές του μεσοπολεμικού κράτους, «χάρισαν» στους Ποντοκομίτες μια δική τους πτέρυγα στις φυλακές Κοζάνης (ό.π., σ. 62). Ήταν σαφές πως οι Καυκάσιοι ήταν μια «προβληματική» συνιστώσα στο εθνικό αφήγημα (Αθανασιάδης 2022). Ο μπολσεβικισμός έπρεπε να διαγραφεί ανεπιστρεπτί από το εθνικό σώμα και η άσκηση πίεσης για την αποκήρυξη του ήταν τέτοια, που οδήγησε αρκετούς Καυκάσιους της Ποντοκώμης στην αποκήρυξη του μέσω των δηλώσεων μετάνοιας (Αθανασιάδης και Μιχαηλίδης, σ. 74-75).

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Κοζάνη, οι Καυκάσιοι ταξινομήθηκαν ως μια ιδιαίτερη κατηγορία πολιτών, η οποία έχρηζε επιτήρησης και πε-

³ Ως *αγαπητικοί* αναφέρονται οι άνδρες οι οποίοι συνήθως είχαν ερωτική σχέση με κάποια σεξεργάτρια και ταυτόχρονα αποτελούσαν και την «προστασία» της.

ριορισμού. Όλα τα παραπάνω ήταν βέβαια συνυφασμένα, όπως προαναφέρθηκε, με τη μεσοπολεμική τακτική του κράτους να περιορίσει το «μικρόβιο του κομμουνισμού» (Τζανάκη 2019). Δεν είναι επομένως τυχαίοι οι λόγοι περί των «βρόμικων» Καυκάσιων, που αναπαρίστανται ως τα «σκατά που έφερε ο Βενιζέλος στη Μακεδονία» (Καρακασίδου 2000, σ. 276), ούτε όμως και αυτοί της γενικευμένης βιοϊατρικής μεταφοράς της μόλυνσης από το «μπολσεβίκικο μικρόβιο», που έφτασε στην Ελλάδα μέσω των Καυκάσιων (Αθανασιάδης 2022, σ. 102). Η γενικότερη κατηγοριοποίηση αυτών ως «επικίνδυνων και υπόπτων» (Πανουργιά 2013) σε συνδυασμό με τα μετέπειτα γεγονότα της Κατοχής «τους κατέστησε ένα είδος πολιτών εκτός νόμου, ενάντια στους οποίους επιτρεπόταν τα πάντα» (Μαργαρίτης όπως παραπέμπεται στο Αθανασιάδης και Μιχαηλίδης 2009, σ. 261).

Επιπλέον, αρκετοί Ποντοκωμίτες συμμετείχαν ενεργά στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), στην Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ) και στον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ) κατά τη διάρκεια της Αντίστασης και στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ) την περίοδο του Εμφυλίου. Παρότι Καρσλήδες και Απεσλήδες φαίνεται πως συνεργάστηκαν στα πρώτα δύσκολα χρόνια της εγκατάστασης, ήρθαν σε σύγκρουση μεταξύ τους με αφορμή ένα περιστατικό που διαδραματίστηκε τον Νοέμβριο του 1944, περίοδο αποχώρησης των γερμανικών στρατευμάτων από την περιοχή. Συγκεκριμένα, Καυκάσιοι Ποντοκωμίτες εκδίωξαν και σκότωσαν ορισμένους Απεσλήδες της Ποντοκώμης, οι οποίοι συμμετείχαν στην Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση (ΠΑΟ) και θεωρήθηκαν συνεργάτες των Ναζί που είχαν μόλις αποχωρήσει. Το συγκεκριμένο γεγονός έμελλε να έχει καθοριστική σημασία στις μεταπολεμικές κομμουνιστικές διώξεις από το κράτος, καθώς και την επέκταση της κυρίαρχης διαίρεσης σε κομμουνιστές/εθνικόφρονες στο εσωτερικό του χωριού, η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση μεταφράστηκε στην εθνοτικού τύπου αντίστιξη Καυκασίων/Απεσλήδων και ευρύτερα αριστερών/δεξιών κατά τη Μεταπολίτευση. Με την αντι-κομμουνιστική πολιτική του μεταπολεμικού κράτους⁴ η κατάσταση παρέμεινε εχθρική για τους Καυκάσιους της Ποντοκώμης, οι οποίοι είχαν όμως πλέον διασπαστεί σε μεγάλο βαθμό. Άλλοι σκοτώθηκαν στα μέτωπα του Εμφυλίου, άλλοι επέζησαν και εκδιώχθηκαν στους τόπους εξορίας, ενώ άλλοι κατάφεραν να διαφύγουν μέσω των συνόρων στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Νοτιοανατολικής, Ανατολικής Ευρώπης και ΕΣΣΔ (κυρίως σε Πολωνία, Τσεχοσλοβακία και Τασκένδη). Πολλοί εγκατέλειψαν το χωριό και εγκαταστάθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας, ενώ κάποιοι επέστρεψαν ξανά στην Ποντοκώμη.

Διαμορφώνοντας υπεξούσιες αρρενωπότητες

Οι βιοπολιτικές πρακτικές του κράτους δεν σχηματίζουν απλώς πολιτειότητες, αλλά σχετίζονται άμεσα με το φύλο: όπως παρατήρησα στις αφηγήσεις των συνομιλητών μου, παίρνουν τη μορφή ενός ιδιότυπου ανταγωνισμού αρρενωποτήτων. Η πιο εξευτελιστική, και αρκετά συχνή πρακτική, ιδιαίτερα για τους άνδρες, όπως υποστήριζαν οι συνομιλήτες μου, ήταν οι αιφνίδιες προσαγωγές και ανακρίσεις από τους χωροφύλακες με σκοπό την απειλή και την υπογραφή του *χαρτιού*⁵. Η μεταπολεμική φράση «Έλα λίγο πάνω, θέλει να σε δει ο διοικητής», η οποία συνηχεί με την αντίστοιχη με-

⁴ Χαρακτηριστικός είναι ο προβληματισμός του Αμερικανικού Προξενείου Θεσσαλονίκης για τη μεταπολεμική εκλογική συμπεριφορά των Καυκάσιων, γεγονός που οδήγησε στη διεξαγωγή εκτεταμένης έρευνας με σκοπό τη σκιαγράφηση της πολιτικής συγκρότησης του συγκεκριμένου πληθυσμού, η οποία, όπως εικάζεται, χρησίμευσε στην εφαρμογή «ψυχολογικών τεχνασμάτων» σε φυλακισμένα μέλη του ΚΚΕ με στόχο την αλλαγή της ιδεολογικής τους στάσης (βλ. Αθανασιάδης 2020, σ. 143-150).

⁵ Ως «χαρτί» εννοείται η δήλωση μετάνοιας, η υπογραφή της οποίας σήμαινε και την αποκήρυξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας και των πολιτικών φορέων που σχετίζονται με αυτήν.

σοπολεμική «Έλα να σε δει ο Καπετάνιος» (Αθανασιάδης και Μιχαηλίδης 2009) σημαίνει έναν νέο γυρό μιας ταπεινωτικής διαδικασίας στην οποία αρκετοί αριστεροί του χωριού «λύγισαν».

Ένα ακόμη πεδίο καταπίεσης αποτελούσε ο κατεξοχήν ανδρικός χώρος του στρατού, που συνιστούσε ταυτόχρονα έναν εύκολο τρόπο να αντιληφθεί κάποιος το βαθμό στιγματισμού της οικογένειας του από το κράτος. Οι συνθήκες στρατιωτικής θητείας για τους κομμουνιστές ή για όσους κρινόταν ως ύποπτοι δεν ήταν σε καμία περίπτωση οι ίδιες με όσους είχαν ουδέτερο ή εθνικόφρον παρελθόν. Ο Κώστας, τον οποίο γνώρισα τον τελευταίο χρόνο, ξεκίνησε τη θητεία του τα χρόνια της επταετίας. Η οικογένεια του ζούσε στο Ολουχλού, εν συνεχεία μετακινήθηκε στο Καρς και από εκεί έφτασε κατόπιν μεγάλου ταξιδιού στη Θεσσαλονίκη και τελικά στην Ποντοκώμη. Το «αριστερό παρελθόν» της οικογένειας, όπως μου διηγήθηκε, λόγω εμπλοκής συγγενών του στο ΕΑΜ και στη συνέχεια στον ΔΣΕ, ταξινομούσε αυτόματα και τον ίδιο ως κομμουνιστή. Δεν είχε αντιληφθεί όμως μέχρι τότε τη σοβαρότητα της κατηγορίας:

«Όσο υπηρετούσα, έφαγα για πρώτη φορά ξύλο στο λεγόμενο '2ο Γραφείο' γιατί ήμουν κομμουνιστής, από αριστερή οικογένεια δηλαδή. Εγώ τότε δεν ήμουν οργανωμένος στο κόμμα ή σε κάποια οργάνωση. Ήμουν μικρό παιδί ακόμα και δεν είχα εικόνα. Ουσιαστικά με βαρούσαν για κάτι που δεν ήξερα, δεν καταλάβαινα. Και σιγά-σιγά κατάλαβα όμως, γιατί μας είχαν στο μάτι. Έτσι ήταν άμα ήσουν κομμουνιστής... Όχι μόνο επί επταετίας που ήμουν εγώ στρατό, αλλά και μετά. Και το λέγαμε και μεταξύ μας: 'Αμα δεν πας στον Έβρο, δεν είσαι καλός κομμουνιστής'. Λες κάτι έγινε με αυτόν και δεν πήγε Έβρο!».

Η σύγκρουση στο χωριό συνήθως δεν συνέβαινε ανοιχτά και ακολουθούσε περισσότερο μια βουβή επιτέλεση σε σχέση με τα γεγονότα εσωτερικής βίας κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η καχυποψία ήταν η αντίληψη που κινούσε τα νήματα των πολιτικών ανταγωνισμών στο χωριό μεταξύ Καρσλήδων και Απεσλήδων. «Το πρώτο πράγμα που μαθαίναμε; Ότι οι Απεσλήδες ήταν ρουφιάνοι. Αυτό μάθαμε στα σπίτια μας από μικροί», μου είπε ο Αλέξανδρος, αφηγούμενος τη δική του εμπειρία ανατροφής κατά τη δεκαετία του 1960.

Επίσης, ο αποκλεισμός από την εργασία υπήρξε ένα κομβικό σημείο της καταπιεστικής συνθήκης, καθώς μέσω του περιορισμού από την ελεύθερη πρόσβαση σε αυτή, η εξαθλίωση εδραιωνόταν σταθερά στις ήδη περικαρακωμένες ζωές όσων χαρακτηριζόταν ως κομμουνιστές. Οι πόρτες των δημοσίων επαγγελματιών ήταν σφραγισμένες λόγω ιδεολογίας. Για παράδειγμα, η ΔΕΗ, παρότι σε απόσταση αναπνοής από τις αρχές της δεκαετίας του '60, παρόλο που φάνταζε ως μια ιδανική εργασιακή προοπτική, ήταν απαγορευμένη για τους αριστερούς Ποντοκωμίτες χωρίς δήλωση μετάνοιας. Ταυτόχρονα, οι υπόλοιπες επαγγελματικές ευκαιρίες ήταν αρκετά περιορισμένες. Για παράδειγμα, οι ιδιωτικές επιχειρήσεις ήταν δύσκολο να στηθούν στο χωριό, ενώ στην πόλη οι ντόπιοι Κοζανιτές ήλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος της εμπορικής δραστηριότητας.

Η συγκεκριμένη συνθήκη δημιούργησε περικαρακώσεις αλλά και γέννησε ορισμένα σενάρια διαφυγής. Η μετανάστευση προς τη Γερμανία αποτέλεσε, για παράδειγμα, μια επιλογή, η οποία ώθησε μάλιστα ορισμένους να υπογράψουν τη δήλωση μετάνοιας, καθώς ήταν αδύνατον να ταξιδέψουν διαφορετικά. Ο γάμος αναδείχθηκε παρομοίως σε μια πρακτική κοινωνικής κινητικότητας και ταυτοτικού επαναπροσδιορισμού. Αρκετές οικογένειες κατάφεραν μέσω γάμων με γαμπρούς ή νύφες από διαφορετικά χωριά και κυρίως χωρίς σεσημασμένο ιδεολογικό παρελθόν, να αναζητήσουν περισσότερες ευκαιρίες κοινωνικής ανέλιξης και καλύτερες συνθήκες ζωής στην ύπαιθρο ή στον αστικό ιστό της Κοζάνης. Οι περισσότεροι αριστεροί παρέμειναν, όμως, σε συνθήκες αποστέρησης και βίαιης περικαρακώσεως στο εσωτερικό του χωριού, σε εργασίες περιστασιακές και σίγουρα όχι ιδιαίτερα επικερδείς, όπως στα λατομεία, στην οικοδομή ή στις καλλιέργειες (καπνού, σιτηρών κ.α.).

Σαφέστατα, όλα τα παραπάνω μπορεί να μοιάζουν εκ πρώτης όψης με μια απόπειρα γραμμικής αφήγησης ορισμένων κομβικών σημείων διαμόρφωσης της τοπικής ιστορίας, ωστόσο ανοίγουν μια ευρύτερη συζήτηση σχετικά με τις γενεαλογίες της εθνικής κυριαρχίας στην περιοχή της Κοζάνης. Ταυτόχρονα, αποτελούν ένα δείγμα ιστοριών επάλληλης προσφυγικότητας (Τσιμπιρίδου 2023), της οποίας μια πτυχή σχετίζεται με την ιστορία του χωριού. Την ίδια στιγμή, αφορούν σημεία, τα οποία επανέρχονταν αρκετά συχνά μέσα στις αφηγήσεις των συνομιλητών μου, φανερώνοντας πως ορισμένα ζητήματα μπορεί να μην έχουν κλείσει ακόμη στο βιογραφικό χρόνο των υποκειμένων (βλ. Gefou-Madianou 2017). Ο Εμφύλιος, για παράδειγμα, αν ακολουθήσουμε μια γραμμική ιστορική αφήγηση, ολοκληρώθηκε επίσημα στο τέλος του καλοκαιριού του 1949, ωστόσο δεν τελείωσε μέσα στον βιογραφικό χρόνο των αριστερών του χωριού, καθώς συνέχισε να ορίζει τη μετεμφυλιακή καθημερινότητα με άλλες μορφές (Αθανασιάδης και Μιχαηλίδης 2009, σ. 348). Η διερεύνηση των συγκεκριμένων μορφών, οι οποίες αναδεικνύουν την ιστορική συνέχεια των κομμουνιστικών διώξεων, αποτελούν ένα σημείο του ενδιαφέροντος της δικής μου εθνογραφίας, ιδιαίτερα όσον αφορά τους τρόπους με τους οποίους σχηματίζουν κυρίαρχες και υπεξούσιες αρρενωπότητες.

Η νύχτα της επαρχίας: η ρεβανς των ηττημένων

Σκηνή δεύτερη: Αφού το αμάξι μας προχωράει λίγα μέτρα στον παράδρομο, ανάβουμε φλας να στρίψουμε αριστερά για να ανηφορίσουμε προς το χωριό. Αφού περνάμε από το βενζινάδικο του χωριού, στο δεξί μας χέρι διακρίνω ένα περίεργο, εκ πρώτης όψης, κτήριο: πρόκειται για ένα διόροφο κτίσμα εμφανώς εγκαταλελειμμένο, που από πάνω υπάρχει ένα στενό μπαλκόνι με παντζούρια, και από κάτω ένα μαγαζί, επίσης εγκαταλελειμμένο. Η πόρτα που βρίσκεται στο κέντρο είναι λαχανί, ενώ οι τοίχοι -χωρίς παράθυρα- έμοιαζαν να ήταν κάποτε ροζ. Πίσω από ένα δέντρο διαβάζω την επίσης ξεβαμμένη ταμπέλα: «Παράδεισος, Live Show, Νέρων» πάνω από μια ξεθωριασμένη ασπρόμαυρη φιγούρα γυναίκας με τα δάχτυλα στα χείλη. Ένα εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας με ένα τεράστιο νέφος καπνού από πάνω του, ένα παρατημένο στριπτιζάδικο στη μέση του μικρού δρόμου και μερικά ακαλλιέργητα χωράφια με ένα βενζινάδικο πιο δίπλα. Βρισκόμουν σίγουρα εκεί που έπρεπε: σε ένα ερείπιο-απομεινάρι της σεξουαλικής διασκέδασης του '90.

Είναι γεγονός πως η σεξουαλική διασκέδαση της Μεταπολίτευσης εδραιώθηκε σε μεγάλο βαθμό στον επαρχιακό χώρο: στην ύπαιθρο, στην κωμόπολη και στο χωριό. Σκυλάδικα και μπαρ με κονσομασιόν φυτρώνουν σαν μανιτάρια σε παράπλευρες οδούς, στους πρόποδες των χωριών, μέσα σε χωράφια, αλλά και εντός του αστικού ιστού. Ακόμη και η στροφή της σεξουαλικής διασκέδασης στη δεκαετία του '90 με την είσοδο σεξεργατριών από χώρες της Νοτιοανατολικής και Ανατολικής Ευρώπης επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την «περιφέρεια» και όχι τόσο το «κέντρο» (Λάζος 2002).

Ο Θωμάς ήταν ο πρώτος συνομιλητής μου στην Ποντοκώμη. Ο Αλέξανδρος μου τον σύστησε ως έναν άνθρωπο που έζησε «από τα μέσα» τη *νύχτα* της μεταπολιτευτικής περιόδου στην περιοχή και θα μπορούσε να με κατευθύνει κατάλληλα στην έρευνα μου. Αναφερόμενος στην κοινωνική στροφή που συντελέστηκε με την αλλαγή του πολιτεύματος, μου είπε πως τότε ήταν η *στιγμή* για πολλούς Ποντοκωμίτες να ανελιχθούν σε πεδία της κοινωνικής ζωής που μέχρι πρότινος ήταν αποκλεισμένοι. Ο πατέρας του Θωμά ήταν από τους πρώτους που λειτουργήσε μπαρ με κονσομασιόν στην περιοχή της Κοζάνης. Αρχικά, δούλευε ως εργάτης στα λατομεία της περιοχής, ωστόσο λόγω των κακών συνθηκών που επικρατούσαν ήθελε να αποχωρήσει. Ξεκίνησε λοιπόν να δουλεύει ως σερβιτόρος στο «Βιετνάμ», το πρώτο σκυλάδικο στην ευρύτερη περιοχή της Κοζάνης, που λειτούργησε στη Λευκόβρυση. Η *νύχτα* παρείχε μια από τις λίγες ευκαιρίες που είχε ένας αριστερός της περιοχής για να δουλέψει. Εν συνεχεία, έμαθε

πως ένας Κοζανίτης πουλούσε ένα καφέ-μπαρ στο κέντρο της πόλης, το «Μπαρ 24». Το αγόρασε και ξεκίνησε να το λειτουργεί ως μπαρ με κονσομασιόν από το 1977, μια περίοδο που η κονσομασιόν είχε ξεκινήσει σταδιακά να κυριαρχεί ως πρακτική σεξουαλικής διασκέδασης. Ο Θωμάς ξεκίνησε σχεδόν αμέσως να βοηθάει τον πατέρα του στο μαγαζί, παρόλο που ήταν περίπου 14 ετών όταν εργάστηκε για πρώτη φορά. Η Μεταπολίτευση, στην πρώτη φάση της, αποτελούσε ακόμη μια κατάσταση που γεννούσε καχυποψία. Άλλωστε, το «κράτος της Δεξιάς» ήταν αυτό που κυβερνούσε πάλι και έτσι, η εμπιστοσύνη στην αλλαγή δεν μπορούσε να είναι άνευ δισταγμών. Η κατάσταση άλλαξε σταδιακά για τους Ποντοκωμίτες, πιο αισθητά κατά τις τετραετίες διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου έγιναν οι πρώτες προσλήψεις Ποντοκωμιτών αριστερών που δεν είχαν υπογράψει *χαρτί* στη ΔΕΗ. Ωστόσο, η επιλογή του μεροκάματου δεν ήταν η μοναδική προοπτική:

«Ήταν η ευκαιρία μας τότε. Θα μπορούσες να πεις πως είχε κάτι από εκδίκηση αυτό που κάναμε. Ήταν μια ρεβανς. Αυτοί που τόσα χρόνια μας είχαν στην ανέχεια και πατημένους, τώρα τους παίρναμε τα λεφτά κάπως. Άλλαξαν οι καιροί και αυτή τη δουλειά εμείς μπορούσαμε να την κάνουμε καλά. Όλοι όσοι δουλεύαν νύχτα τότε ήταν Καυκάσιοι και κάποιοι Πόντιοι, όχι Κοζανίτες. Ήθελε μπράτσα και τρέλα η δουλειά και εμείς είχαμε και απ' τα δύο».

Στην αφήγηση του Θωμά μπορούμε να σταθούμε σε διάφορα σημεία, όπου συμπυκνώνονται σημαντικά ζητήματα: η κοινωνική ανέλιξη της μεταπολιτευτικής περιόδου με όρους *ευκαιρίας*, η συγκαλυμμένη μεταφορά των ανδρικών ανταγωνισμών σε ένα νέο κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον, η *νύχτα* ως πεδίο επιτέλεσης της ανέλιξης και προσφυγικής, η διχοτομία Καυκάσιοι/Πόντιοι, παρά τη γενικευμένη πλέον τάση ταυτοτικής ομογενοποίησης τους ([Αθανασιάδης 2020, σ. 159-160](#)), η έμφυλη συγκρότηση της *νύχτας* και η μεταβολή της ισχύος των αρρενωποτήτων μέσα σε αυτή.

Εδώ, θα ήθελα να σταθώ σε ένα σημείο που συναρτά τη σημασία της ιστορικής εξέλιξης του χώρου με τους μετασχηματισμούς των αρρενωποτήτων. Η σεξουαλική διασκέδαση, είτε μέσω των μπαρ με κονσομασιόν και των σκυλάδικων, είτε στη συνέχεια μέσω των *στριптиζάδικων* και *βιζιτάδικων*, χαρακτήρισε αυτό που γεωγραφικά αποκαλούμε «επαρχία» ή «περιφέρεια», ήδη από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Ωστόσο, δεν πρέπει να προσεγγίζουμε την επαρχία μόνο με γεωγραφικούς ή ακόμη και πολιτισμικούς όρους⁶, αλλά με πολιτικούς και κυρίως μέσα από τις σύνθετες γενεαλογίες κυριαρχίας και υποτέλειας που δημιουργήθηκαν από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος τοποθέτησε τους κομμουνιστές σε μια κατηγορία πολιτεϊότητας, η οποία βρισκόταν στα όρια βιοπολιτικής και νεκροπολιτικής και στόχευε τον εκθλημένο/εκφυλισμένο εθνικό πληθυσμό ([Τζανάκη 2019](#)), ο οποίος έπρεπε να συμμορφωθεί στις ηγεμονικές αφηγήσεις ενός «καθαρού» έθνους-κράτους. Η ιδιαίτερα εκρηκτική κατάσταση που επικρατεί κατά τον 20^ο αιώνα στο βορειοελλαδίτικο τοπίο (βλ. [Αθανασιάδης 2020](#), [Καρακασίδου 2000](#), [Μαραντζίδης 2001](#)) δημιουργεί ένα διακριτό πεδίο εφαρμογής «βιοπολιτικών απολυταρχικής εθνικοφροσύνης και φιλελεύθερης καπιταλιστικής ευταξίας» ([Τσιμπιρίδου 2022, σ. 67](#)) στις συγκεκριμένες περιοχές, το οποίο εγγράφεται δυναμικά στην έννοια της *επαρχίας*. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ένα είδος «αποκλινουσών, επαρχιακών και περιφερειακών πολιτειοτήτων», οι οποίες συγκροτούν ένα μεταποικιακό αρχείο «έμφυλων και αποκείμενων σωμάτων» ([ό.π., σ. 63](#)).

⁶ Το έντονο ενδιαφέρον για τον βίαιο και αρκετά ανεπιθύμητο ανδρισμό της επαρχίας που, όπως παρατηρεί η Αβδελά ([2015](#)), αναδύεται στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, θα μπορούσε να είναι ένα παράδειγμα πολιτισμικής νοσηματοδότησης της επαρχίας με όρους ανεπάρκειας/καθυστερήσης.

Η παραπάνω συνθηκή διαπερνά την ιστορία των Καυκάσιων Ποντοκομιτών, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, και συνέχισε να αποτελεί πραγματικότητα με διαφορετικές μορφές και εντάσεις μέχρι και το τέλος της δικτατορίας. Η δεκαετία του '80 αποτέλεσε για τους ίδιους, όπως και για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, μια ιδιαίτερη τομή. Πρόκειται για μια περίοδο πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών μετατοπίσεων, οι οποίες έως τότε ήταν άγνωστες. Η περίοδος της επταετίας τελείωσε και ξεκίνησαν να λαμβάνουν χώρα σημαντικές μεταβάσεις με χαρακτήρα εκδημοκρατισμού: η αντίσταση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ αναγνωρίζεται επίσημα από το κράτος, το ΚΚΕ νομιμοποιείται, τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων καταργούνται και εν συνεχεία καίγονται στην υψικάμνο της Χαλυβουργικής με πολλά ακόμη αρχεία ενός παρελθόντος, το οποίο η χώρα μάλλον επιθυμούσε να απωθήσει στη λήθη.

Την ίδια περίοδο εδραιώνεται η στροφή προς μια «κοινωνία του ελεύθερου χρόνου και της διασκέδασης» (Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος 2014), η οποία αποτελεί βασικό πυλώνα ανασυγκρότησης του «κοινωνικού». Η Μεταπολίτευση και δη, η δεκαετία του '80 αποτέλεσαν την «εποχή-ευκαιρία» για αυτές τις επαρχιακές πολιτείες, ώστε να διεκδικήσουν την ανοδική τους ανέλιξη. Ο Θωμάς χαρακτήρισε ως *στιγμή* αυτήν την ιστορική συγκυρία, η οποία αποτέλεσε για τον ίδιο την ευκαιρία να αλλάξει το κοινωνικό του στάτους. Η υπεξούσια φιγούρα του εκθηλυμένου/εκφυλισμένου και νοσούντα αριστερού (Πανουργιά 2013, σ. 219) μπορούσε πλέον να επαναπροσδιοριστεί. Η φιγούρα του ακέραιου οικογενειάρχη, του *άνδρα-κουβαλητή* (Ζεσιανάκης 2014), της *προκοπής* (Du Boulay 1974), που συντηρεί οικονομικά και φροντίζει ηθικά την οικογένειά του, άρχισε να φθίνει ως κεντρικό σενάριο της ηγεμονικής αρρενωπότητας. Έτσι, η εργασία στη ΔΕΗ, η οποία μπορεί στο παρελθόν να φάνταζε ένα ανέγγιχτο σενάριο κοινωνικής ανέλιξης, έμοιαζε πλέον για το Θωμά μια αδιάφορη συνθήκη:

«Μετά το ΠΑΣΟΚ εκεί το '82-'83 μπήκανε πολλοί από το χωριό, αλλά εγώ δεν ήθελα να μπω. Τι να κάνω; Έβγαζα το βράδυ 17.000 δραχμές στο μαγαζί, ενώ στη ΔΕΗ το μηνιαίο ήταν τότε 30.000. Δεν με ένοιαζε να δουλέψω έτσι, ήθελα να είμαι εκεί, στη νύχτα και στο μαγαζί. [...] Η νύχτα είχε τρέλα, άλλες εποχές. Γυναίκες, φασαρίες, κίνηση, το χρήμα κυκλοφορούσε πολύ και ήθελα να είμαι μέσα σε αυτό. Να μην το αφήσω».

Η σεξουαλική διασκέδαση και η *νύχτα* λειτούργησαν έτσι ως ένα *πεδίο* (Bourdieu 1991) της κοινωνικής ζωής, στο οποίο επαναδιαπραγματεύθηκαν και σε πολλές περιπτώσεις αντιστράφηκαν οι έως τότε ιεραρχίες μεταξύ των ανδρών. Ο άνδρας-του-σκυλάδικου, ίσως το πιο κεντρικό υποκείμενο της διασκέδασης του '80, δεν έχει ταξικό και ιδεολογικό υπόβαθρο. Δεν είχε επομένως σημασία να είναι κάποιος αριστερός ή δεξιός, γιατρός ή εργατοτεχνίτης, αλλά να αποδεικνύει το status του, ζοδεύοντας επιδεικτικά (βλ. Veblen 2006) ενώπιον των θαμώνων ή/και των *κουσοματρίσ*⁷. Όπως περιγράφει ο Χαριτόπουλος (2019, σ. 129):

«Ο πιο ισχυρός νόμος του σκυλάδικου είναι ότι δεν μετράς σαν ιδιότητα αλλά σαν πρόσωπο. Αρχή απαράβατη. Οι φίρμες που κάνουν αποδώ τις περατζάδες τους, μάλλον αγνοούν πως εδώ δεν έχουν πέραση. [...] Για τους μότες στο μαγαζί, απλώς δεν υπάρχουν. Ο σκύλος μια δεν δίνει. Στα παπάρια του για τον γιατρό, τον ηθοποιό, τον λεφτά, τον αστυνομικό, τον πολιτικό. Δεν τον ενδιαφέρει».

Κάπως έτσι το *παιχνίδι* (Bourdieu 1991) παιζόταν πλέον σε ένα άλλο έδαφος, με διαφορετικούς κανόνες και πρωτίστως με διαφορετικά διακυβεύματα, δημιουργώντας κατά συνέπεια μια αναταραχή στις ιεραρχημένες σχέσεις των αρρενωποτήτων. Το πε-

⁷ Ως *κουσοματρίσ* αναφέρονται οι γυναίκες που εργάστηκαν στο χώρο της σεξουαλικής διασκέδασης και παρείχαν υπηρεσίες κονσομασιόν.

δίο «αναμέτρησης» δεν είναι πλέον το κράτος και οι απολήξεις του (αστυνομία, δικαστήριο, φυλακή, στρατός). Η στροφή στο *πεδίο* και στα *παιχνίδια της νύχτας* σήμαινε και τη δημιουργία νέων πεδίων επιτέλεσης των ανταγωνιστικών ανδρισμών. Πλέον ένας αριστερός της περιοχής μπορούσε να συμμετέχει επί ίσοις όροις στη δημόσια σφαίρα του χωριού, κάτι που, όπως μου περιέγραψαν, είχε ιδιαίτερη βαρύτητα στις τοπικές εκλογές και στα συγγενικά δίκτυα που κινητοποιούνταν για τις προεδρίες και τις δημαρχίες. Ωστόσο, για τον Θωμά, η *νύχτα* έδινε ένα διαφορετικό πλεονέκτημα στους Καυκάσιους: είχαν «την τρέλα και τα μπράτσα», το απαραίτητο δηλαδή πολιτισμικό κεφάλαιο για την επικράτηση τους σε έναν χώρο μέσω του οποίου εδραιώναν το στάτους τους, την αρρενωπότητα τους και διαπραγματεύονταν ταυτόχρονα την πολιτειότητα τους στη μεταπολιτευτική δημόσια σφαίρα.

«Μετά από 100 χρόνια πάλι προσφυγιά»⁸: εθνογραφώντας ένα χωριό που εξαφανίζεται

Σκηνή τρίτη: Επισκέπτομαι ξανά το χωριό της Ποντοκώμης προς το τέλος του καλοκαιριού του 2023. Ακολουθούμε με το αμάξι του Αλέξανδρου την ίδια διαδρομή προς το χωριό. Επρόκειτο να βρέξει, επομένως δεν μπορούσα να ξεχωρίσω αν το γκρίζο υπόβαθρο προέρχεται από τον καπνό της υψικαμίνου ή από τα σύννεφα που πλησίαζαν την περιοχή. Παρατήρησα πως οι φωτοβολταϊκές εγκαταστάσεις είχαν πολλαπλασιαστεί επί της πλαγιάς πλησίον της Εγνατίας Οδού. «Και που 'σαι ακόμα...», μου είπε ο Αλέξανδρος, προοικονομώντας το μέλλον του τοπίου, που είναι ήδη εδώ. Μπαίνοντας στην παράπλευρη οδό που οδηγεί στο χωριό είχα το νου μου να ρίξω μια ματιά στο εγκαταλελειμμένο στριπτιζάδικο του «Νέρωνα». Όμως, δεν το είδα πουθενά. Η αρχική μου σκέψη ήταν μήπως είχα ξεχάσει την ακριβή του θέση και συνέχισα να κοιτάζω δεξιά και αριστερά όσο προχωρούσαμε. Στη συνέχεια, ο Αλέξανδρος μου είπε πως γκρεμίστηκε, καθώς βρισκόταν εντός του σχεδίου των απαλλοτριώσεων της ΔΕΗ. Μου εξιστόρησε μάλιστα, πως στα πλαίσια ενός ντοκιμαντέρ που γυρίζεται στην περιοχή τραβήχτηκαν ορισμένα πλάνα λίγο πριν την κατεδάφιση, αναπαριστώντας την τελευταία σκηνή του «Όλα είναι δρόμος» ως έναν «ελάχιστο φόρο τιμής» στο στριπτιζάδικο, που αποτέλεσε επίκεντρο της σεξουαλικής διασκέδασης της περιοχής από τα μέσα του '90. Το κεντρικό νόημα του γυρίσματος ήταν η σύνδεση της σεξουαλικότητας του χώρου με το αντίστοιχο σκυλάδικο της ταινίας του Παντελή Βούλγαρη, αλλά και η έμμεση αναφορά στο «νταβατζιλίκι», όπως μου ανέφερε ο Αλέξανδρος, που κυριαρχεί στους συγκεκριμένους νυχτερινούς χώρους. Ένα «νταβατζιλίκι», το οποίο στην περίπτωση της Ποντοκώμης, δεν επιτελείται από ανθρώπους της νύχτας ή τη μαφία, αλλά από το κράτος, όπως μου τόνισε ο Αλέξανδρος, το οποίο «έρχεται σα νταβατζής και αποφασίζει να γκρεμίσει ένα ολόκληρο χωριό».

Φαίνεται πως η Ποντοκώμη έχει υπάρξει ένα από αυτά τα χωριά, τα οποία έχουν στη μακρά διάρκεια μια ιστορία συγκρούσεων με το κράτος (Herzfeld 2020). Σίγουρα δεν μοιάζει με τα Ζωνιανά, όπως τα έχει περιγράψει ο Herzfeld, μιας και οι τρόποι νοσηματοδότησης της σχέσης με το κράτος και οι τρόποι αντιπαράθεσης με αυτό διαφέρουν, ωστόσο πρόκειται για έναν τόπο που για πολλά χρόνια αποτέλεσε το παράδειγμα ενός «απομακρυσμένου και επικίνδυνου» χωριού (ό.π., σ. 43). Από την άλλη, η πρόκληση που θέτει ο Herzfeld (ό.π.) σχετικά με το ενδεχόμενο της μετατροπής της σύγκρουσης σε αλληλεγγύη, δεν μοιάζει ως το πιο πιθανό σενάριο στην περίπτωση της Ποντοκώμης, η οποία ερημώνει συνεχώς, με τους κατοίκους να μην στρέφονται στη

⁸ Η φράση ανήκει σε κάτοικο του χωριού και εντοπίζεται στο εθνογραφικό ντοκιμαντέρ «Ποντοκώμη: η αποφασιστική στιγμή» του *PONTOKOMI Project* σε σκηνοθεσία/συντονισμό της Ελένης Πνευματικού. Για περισσότερα βλ. <https://www.facebook.com/PONTOKOMIprj/videos>

δόμηση του νέου οικισμού αλλά στη μόνιμη απομάκρυνση τους στα κοντινά αστικά και ημι-αστικά κέντρα (Κοζάνη, Πτολεμαΐδα, Θεσσαλονίκη). Η προοπτική ερήμωσης του τόπου εγκαθιδρύει ταυτοχρόνως σε μια εθνογραφική πολυτοπικότητα μιας και οι ιστορίες ζωής διασκορπίζονται συνεχώς μαζί με τις μετακινήσεις των υποκειμένων. Το χωριό με τους λιγοστούς πλέον κατοίκους βρίσκεται σήμερα εκεί, αλλά κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί με ασφάλεια για πόσο ακόμη θα είναι.

Επίλογος

Ο εκτοπισμός μοιάζει να είναι το νήμα που συνδέει τις ιστορίες των Καυκάσιων της περιοχής. Από τον Μεσοπόλεμο, στην Κατοχή και τον Εμφύλιο και στο μεταπολεμικό κράτος του αποκλεισμού και της καχυποψίας, η Ποντοκωμή υπήρξε τόπος ανταγωνισμών και διαιρέσεων, οι οποίες εφόσον προσεγγιστούν εθνογραφικά μπορούν να μας δώσουν πρόσβαση στην ανάγνωση των βιοπολιτικών στρατηγικών της περιφέρειας, που χαρακτηρίζουν το παράδειγμα της βορειοελλαδικής επαρχίας (Τσιμπιρίδου 2022, σ. 66). Η ανάδειξη της επαρχίας ως ένα «καλούπι/μήτρα της διαιρέσης, της εξαίρεσης, της περιφρόνησης» (ό.π., σ. 67) αποτελεί μια εννοιολογική πρόκληση, που έχει τεθεί στην παρούσα εθνογραφία. Συνοπτικά, μπορώ να υποστηρίξω πως πέραν της γεωγραφικής και πολιτισμικής πρόσληψης της επαρχίας, φαίνεται να υπάρχει μια ακόμη *επαρχία*, η οποία ως έννοια συμπυκνώνει την ιδιαίτερη συνθήκη των σημασιών της ζωής στην περιφέρεια. Το ζήτημα δεν είναι να εντοπίσουμε μόνο τη διαλεκτική σχέση κέντρου/περιφέρειας, αλλά και να διαγνώσουμε την ιδιαίτερη συνθήκη της περιφέρειας μέσα στην ίδια την περιφέρεια με ανάλογο τρόπο, που ο Grosfoguel (2016) προσεγγίζει τις «ζώνες ύπαρξης και ανυπαρξίας» (zones of being/zones of non-being) μέσα στο δυτικό/δυτικοποιημένο κέντρο, αλλά και στη μη-δυτική περιφέρεια.

Η συγκεκριμένη πολιτική ανάγνωση της έννοιας της περιφέρειας μπορεί να μας δώσει με τη σειρά της μια διαφορετική πρόσβαση στην προσέγγιση του χώρου και των υποκειμένων που τον συγκροτούν. Με αυτόν τον τρόπο, η αρρενωπότητα και οι σεξουαλικές πρακτικές, που υφαίνουν τις βιογραφίες των συνομιλητών μου, δεν αφορούν μονάχα άξονες ανάλυσης του έμφυλου εαυτού, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν διαδικασίες μετασχηματισμού της πολιτειότητας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβδελά, Ε. (2015) «Άντρες που σκοτώνουν: ανεπιθύμητοι ανδρισμοί και οι αντιφάσεις του εξευρωπαϊσμού στη μεταπολεμική Ελλάδα» στο Γκότση, Γ., Διαλέτη, Α. και Φουρναράκη, Ε. (επιμ.) *Το Φύλο στην Ιστορία*. Αθήνα: Ασίνη, σ. 339-362.

Αθανασιάδης, Α. (2020) *Καυκάσιοι πρόσφυγες και Αριστερά στην ελληνική Μακεδονία. Από την εγκατάσταση έως τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια*. Ποντοκωμή: Αυτοέκδοση.

Αθανασιάδης, Α. (2022) Πρόσφυγες από τον ρωσικό Καύκασο στο βόρειο ελληνικό σύνορο: Μια «προβληματική» συνιστώσα στο εθνικό αφήγημα» στο Μπαρτσιδής, Μ. (επιμ.) *100 Χρόνια από το 1922: Ταυτότητες, Δομές, Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και ειδικά στις Νέες Χώρες 1922. 1η Ημερίδα* [Διαδικτυακά]. Διαθέσιμο: <https://poulantzias.gr/travma-sylogiki-mnimi-epanorthosi-meso-tou-allou-thessaloniki-6-5-2022/>, σ. 41-56.

Αθανασιάδης, Α. και Μιχαηλίδης, Χ. (2009) *Γεννηθείς εις Καύκασον Ρωσίας*. Αθήνα: Ινφογνώμων.

Αμπατζή, Λ. (2009) *Ποτό για παρέα: σεξουαλική διασκέδαση στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Κέδρος.

Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (2014) «Εισαγωγή» στο Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σ. XXIX-LXXI.

Bourdieu, P. (1991) «Μερικές ιδιότητες των πεδίων», *The Greek Review of Social Research*, 80, σ. 3-10.

Ζεστανάκης, Π. (2014) «Ανδρικές Ταυτότητες: η αμφισβήτηση του «άντρα-αγωνιστή» και του «άντρα-κουβαλητή» στον περιοδικό Τύπο» στο Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σ. 30-32.

Καλλιανιώτης, Θ. (2007) *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διδακτορική διατριβή.

Καρακασίδου, Α. (2000) *Μακεδονικές Ιστορίες και Πάθη: 1870-1990*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Λάζος, Γ. (2002) *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα: 2. Ο πελάτης*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Μαραντζίδης, Ν. (2001) *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το Έθνος*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πανουργιά, Ν. (2013) *Επικίνδυνοι Πολίτες: η Ελληνική Αριστερά και η Κρατική Τρομοκρατία*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Πελαγίδης, Σ. (1994) *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Τζανάκη, Δ. (2019) «Ο αυνανισμός και το κομμουνιστικό 'ψυχικό νόσημα'. Μια ανάλυση της Άννας Κατσιόγρα, Περί της γενετήσιας αγωγής για τ' αγόρι», *Κρίση*, 5, σ. 7-33.

Τσιμπιρίδου, Φ. (2022) «Με τον φακό ενός μεταποικιακού αρχείου: Νέες χώρες, βορειοελλαδική μεθόριος και το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, πριν και μετά το 1922» στο Μπαρτσιδής, Μ. (επιμ.) *100 Χρόνια από το 1922: Ταυτότητες, Δομές, Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και ειδικά στις Νέες Χώρες 1922. Κείμενα από την 2η ημερίδα* [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο: <https://poulantzas.gr/100-chronia-apo-to-1922-2i-ekdilosi-keimena/>, σ. 60-73 [Ανακτήθηκε: 10 Σεπτεμβρίου 2023].

Τσιμπιρίδου, Φ. (2023) «Το μοιρολόι της Ευθαλίας Το προσφυγικό ως μεταποικιακό, πολιτισμικό και μειονοτικό αρχείο, πριν και μετά το 1922: Μια σύντομη εθνο-τοπο-βιο-γραφία», *Marginalia*, 14 [Διαδικτυακό]. Διαθέσιμο: <https://marginalia.gr/arthro/to-moiroloi-tis-eythalias/> [Ανακτήθηκε: 10 Σεπτεμβρίου 2023].

Χαριτόπουλος, Δ. (2019) *Έρωτες στη Μεταπολίτευση*. Αθήνα: Τόπος.

Ξενόγλωσση

Du Boulay, J. (1974) *Portrait of a Greek Mountain Village*. Oxford: Clarendon Press.

- Gefou-Madianou, D. (2017) “‘Eyes Shut, Muted Voices’: Narrating and Temporalizing the Post-Civil War Era through a Monument, *Social Analysis*, 61(1), pp. 115-128.
- Grosfoguel, R. (2016) “What is Racism?”, *Journal of World-Systems Research*, 22(1), pp. 9-15.
- Herzfeld, M. (2020) “Seeing Like a Village: Contesting Hegemonic Modernity in Greece”, *Journal of Modern Greek Studies*, 38(1), pp. 43-58.
- Rich, A. (1986) *Blood, Bread and Poetry: Selected Prose 1979–1985*. New York: W.W. Norton & Company.
- Veblen, T. (2006) *Conspicuous Consumption*. London: Penguin Group.